

Farabi'nin İdeal Yöneticisi ve Osmanlı Uleması

Farabi's Ideal Administrator and Ottoman Ulemas

Özgün KABACAOĞLU*

Özet

Dünyada üretim biçimlerinin ve teknik şartların değiştiği, kurulu bilgi türlerinin sarsıldığı bir dönemde varlığını sürdüren Osmanlı Devleti ve hanedanı, tarımsal üretim ağırlıklı bir ekonomiden ve dünyadan, sanayi toplumlarına geçişin yaşandığı bir sürece tanık olmuşlardır. Bu süreç içerisinde hanedanın kesintisiz iktidarı ve devletin altı yüzyılı aşan ömrü de başlı başına bir başarı olarak değerlendirilebilir. Bu başarının temeli ise devletin de bina edildiği iki ayakta bulunur. Bu ayaklardan birisi gelenekçi kurumlar bir diğeri ise esnek yönetim anlayışıdır. Fakat bunlardan ilki esastır. O halde gelenekçi kurumlar ve bu gelenekçiliğin sürdürülmesi birincil önemdedir. Bu önemin nedeni ise en başta meşruiyet arayışı olarak kabul edilebilir ve bu nedenle devlet meşruiyetin sağlanmasına özel önem vermiştir demek makuldür ve de bu minvalde toplum tarafından da kabul edildiği anlaşılan Farabi'nin düşüncelerine özellikle dikkat edilmiştir. Bu husustan hareketle de devlet ve de hanedan, makbul kabul edilebilecek bilgilere vakıf olan alimleri yani ulemayı, gelenekçiliğini taşıyacak kurum olarak örgütlemiş, böylelikle Farabi'nin İdeal Devlet adlı başyapıtında tanımladığı ikinci ideal yönetici tipi ile kendi alim tipi yöneticisini özellikle benzer hale getirmeye çalışmıştır.

Anahtar kelimeler: *Farabi, ideal devlet, ulema, Farabi'de ideal yönetici, Osmanlı.*

Abstract

The Ottoman Empire had survived in a period when production styles and technical conditions changed in the world. In this period they had witnessed the developing of industrial societies. In this process, the protection of the Ottomans' regime should be accepted as a success in itself. The basis of this success depends on two main subjects which the state was also built on. These

* Dokuz Eylül Üniversitesi Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi. ozgunkabacaoğlu@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3665-2903.

two subjects are firstly traditional institutions and secondly flexible management. However, the first subject is essential. Traditional institutions and maintaining this traditionalism are of primary importance. The reason for this importance can be considered as the search for legitimacy at first and therefore it is reasonable to say that the state has paid special attention to providing legitimacy and in this respect, special attention has been paid to the thoughts of Al - Farabi. Because Farabi's ideals accepts by the society at the are. From this point of view, the state and the dynasty organized the scholars -the ulema- who knew the adequate knowledge as an institution that would carry traditionalism, and thus tried to make the second ideal type of administrator defined by Farabi's Ideal State and his scholar type manager particularly similar.

Keywords: *Al-Farabi, ideal state, ulema, Farabi's ideal administrator, Ottomans.*

Dünyada üretim biçimlerinin değiştiği, teknik ilerlemelerin birbirini izlediği premodern çağların hemen öncesinde, 14. asrın başlarında siyasi yaşamına başlayan Osmanlı Devleti, batı merkezli tarihsel dönemlendirme tekrar edilirse, orta çağ ile yakın çağ arasında iktidarını korumuş, genişletmiş ve sürdürmüştür. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin siyasi ve askeri rekabet içerisinde olduğu Batı Avrupa ülkeleri ise tarımsal ağırlıklı bir ekonomi ve toplumdaki, sanayi toplumlarına doğru bir dönüşüm yaşamıştır. Böylesi köklü dönüşümlerin yaşandığı bir dönemde siyasal yaşam sürmek ve bu yaşamı altı yüz yılı aşkın bir süreye yayabilmek ise başlı başına bir başarı olarak adlandırılabilir. Bu başarı ise köklü, yerleşmiş gelenekler ile hep söylene geldiği gibi pragmatik anlayış sayesinde mümkün olabilmektedir.

Osmanlı Devleti de bu açıklamadan hareketle, geleneklere bağlılık ile esnek, faydacı davranışları ayrı ayrı esas alan iki ayaklı bir temel üzerine inşa edilmiştir denilebilir. Temelin bir ayağı, esnek davranma, zamana ayak uydurma ve sonuç odaklılık olarak da adlandırabileceğimiz, pragmatik davranışları esas alırken, diğer ayak ise gelenekçiliktir ve son kertede bu iki ayaklı yapının ana temeli bu ayaktır. Pragmatizm, ana temele yardımcı bir yapı olarak var olmaktadır.

Ana temellin gelenekçilik olması ise siyasal ve yönetsel meşruiyet kaygıları dahilinde anlaşılabilir olacaktır. Nitekim halk, hükümdara ancak gelenekler çerçevesinde bağlıdır. Bu nedenle de hükümdar, otoritesinin devamı için geleneksel kural ve uygulamaları gözetmek mecburiyetindedir. Böylelikle ayaklardan pragmatizm ikincil konuma düşmektedir. Bu açıklamalardan hareketle de denilebilir ki patriyomonyal bir hükümdar olan Osmanlı padişahı, kendi mevkiini tahkim etmek ve güçlendirmek için geleneklere bağlı bir düzeni gözetmek zorundadır. İfade edilen düzen ise ana karakterini, Fatih Sultan

Mehmet zamanında almıştır (İnalçık, 2017, s. 11). “*Son kertede, esneklik ve pragmatizmin, geleneksel bir düzeni koruyabilmek ve sürdürülebilmek yolunda kullanıldığını unutmamak gereklidir.*” (Pamuk, 2007, s. 3).

Bu açıklamalar bağlamında da ifade edilebileceği üzere, Osmanlılar için korunması gereken yapı gelenekselleştirilen düzendir. Bu noktada hatırlanması gereken, bu düzenin İslam dini ile iç içe geçmiş olduğu gerçeğidir. Özellikle Kanuni dönemi ile birlikte yaşanan gelişmeler sonucunda, İslam dini ile Osmanlı çıkarları, birbirine yakınlaştırılmıştır (Greene, 2018, s. 72-73; Imber, 1990, s.183). Bu bağlamda da Osmanlı İslam'ı olarak ifade edilebilecek olan bütün, makbul bilgi olarak kabul edilebilir hale gelmiştir. Buradan hareketle de makbul kabul edilen bilgi yani geleneksel düzene dayalı bilgi, önemli bir meşruiyet aracı olmuş görünmektedir.

Bu açıklamalardan hareketle de bazı sorular akla gelebilir. Osmanlı Devleti'nde bu gelenekçi düzeni işleten kurum hangisidir? Eğer böyle bir kurum varsa, bu kurumun Farabi'nin devlet ve yönetim hakkındaki felsefi çerçevesi ve ilkeleri ile bir bağı var mıdır? Bu kurumun yöneticileri, Farabi'nin ideal yöneticisine¹ benzemekte midir? Benziyorsa, benzerliğin mahiyeti nasıldır?

Bu soruların cevaplanabilmesi için ise Osmanlı idari yapısının incelenmesi gereklidir. Bu yönde bir inceleme yapıldığında da devletin merkezi kurumları içerisinde, iki ana yönetsel kesim olduğu görülür. Bunlardan ilki kapıkullarıdır ve ikincisi de medrese kökenli ulema². Kapıkulları ise gerek yetiştirilmeleri gerekse de çoğunluğunun devşirme olması sebebiyle kökensizdir. Özellikle, geleneklerden uzakta yetiştirilmeleri sebebiyle makbul bilgiyi, adetleri ve oturmuş kurumları tam anlamıyla ve yeniden yorumlayabilecek düzeyde bilmeleri beklenemez ya da en azından bilgiyi tekrar yorumlama hakkı bu kesime olabildiğince kapatılmaktadır (Beyazıt, 2014, s. 100 - 105).³ Bu husus göz önüne alındığında da ulema, bilgiyi yorumlamada tek meşru zümre olarak kalmaktadır.

¹ Bu çalışmada Farabi'nin ikinci tip yöneticisi bahis konusu edilmektedir. Nedenleri ise ilerleyen bölümlerde açıklanacaktır. Özellikle birinci tip yönetici denmediğinde de bahis konusu edilen ikinci tip yönetici olacaktır.

² Üçüncü zümre olan katiplerin kökenleri de medreseye dayanır. Örneğin katiplerin başı olan Nişancıların çoğu kadı kökenlidir veya en azından medrese tahsili görmüştür. Bir örnek olarak Celalazade Mustafa Efendi'nin hayatına bakılabilir (Kerslake, 1993). İlaveten katipler zümresi, kadim uygulamalara göre ilmiye zümresinin içerisinde değerlendirilir (İnalçık, 2019b, s.72-73).

³ Sonraki devirlerde, 17. ve 18. yy'larda kapıkulları içerisinde Müslüman kökenlilerin sayısının arttığı bilinmektedir. Lakin bu artış bir yana meşru eğitim kurumu olan medrese derecelerine sahip olunmadığı sürece, meşru biçimde bilgi yorumlama hakkı kişilere verilmemektedir. Hatta kapıkullarından ilmiyeye geçişlere de sıcak bakılmamaktadır ve istatistikler de bunu doğrulamaktadır (Beyazıt, 2014, s.100).

18. asra gelindiğinde ise Osmanlı ulemasının, devlet içinde ulaştığı seviye ve aristokratik bir zümre oluşturabilmeleri ise ayrıca ilgiye değerdir. Alimler zümresinin ulaştığı bu seviyenin kökeninde ise devletin fikri, ideolojik devamlılığını kurumsal olarak yürütme ve padişahların ya da onlar adına hareket edenlerin meşruiyetlerini güçlendirme yer almaktadır (Zilfi, 2008). Gerek meşruiyet sağlama rolü gerekse de ideolojik devamlılık aracısı olması, bu zümreyi, devlet içerisinde özel bir konuma oturtmaktadır.

Bu noktada ise şöyle bir soru sormak gerekmektedir; Özel bir konumu olan ulema, Farabi'nin ideal yöneticisinden etkilenmiş midir? Bu sorunun cevabı için ilk olarak Farabi'nin ideal yöneticisini tanımlamak gerekmektedir.

Farabi, ideal devlet adlı eserinde, açık ifadeler ile birinci ve ikinci tip ideal yönetici tiplerini harfi harfine betimlemektedir. İkinci tip ideal yönetici, bilgedir, erdemlidir, adildir. O birinci yönetici olmadığı durumlarda meşru yöneticidir. Halkı, devleti o yönetmelidir. Bunu da uyarıcı peygamber filozof olan birinci yöneticinin kendisinden önce koyduğu mutlak doğrulara göre yapmalıdır (Farabi, 2018, s. 101–110). Meşruiyetini de buradan almaktadır. Adil, bilge ve erdemli olan yönetici meşrudur. İdeal Devleti o yönetebilir.

Osmanlı uleması da kendisinden önce konulan, kabul edilmiş kurallara, yani başta İslam Şeriatı olmak üzere, Osmanlı kadim kanunlarına göre idari – dini – hukuki görevlerini icra etmiştir. Bu icrayı gerçekleştirirken, Farabi'nin ideal yöneticisi gibi kadim kanunlara uymakta, ayrıca, kamusal davranışları ve kurumsal kimlikleri ile birlikte hem erdemli hem de bilge bir görüntü vermektedirler. Bu görüntünün önemsenmesinden dolayı olsa gerektir ki toplumsal görüntüde yapılacak hatalar en sert şekilde cezalandırılır (Zilfi, 2008, s.54–55). Bilge ve erdemli bir görüntü vermenin önemsenmesi ve bu minvalde söz konusu cezalandırmalar, ulemanın Farabi'nin ideal yönetici tipine benzeme gayesinin doğal sonuçları olarak yorumlanabilir. Ulemanın, Farabi'nin ideal yöneticisine benzeme gayretinin nedeni ise, toplumun gözünde Farabi'nin ideal tipinin meşru gözükmemesinden dolayı olsa gerektir.

Zamanın yazarlarından da Farabici ilkelerin halk nazarında kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Nitekim, Osmanlıların devlet anlayışı her ne kadar bir taraftan salt faydacı, hükümdarın çıkarlarını savunan İrani görüşleri benimse de diğer bir taraftan, kökenleri Antik Yunan felsefi anlayışına inen, belli bir karşılıklı bağımlılık ve yardımlaşma esasını benimseyen, organizmacı bir toplum düzenini de esas almakta, bunu İslam şeriatı ile tahkim ederek bir etik anlayışı benimsemektedir. Bu anlayış ise kendilerinden önce, *Farabi'nin İdeal Devlet* adlı eseri ile ortaya konulmuş ve Nasuriddin Tursi tarafından halka anlatılarak

yaygınlaştırılmıştır (İnalçık, 2019b, s. 72-73). Böylelikle de halk içerisinde Farabî'nin siyasal etik görüşleri yayılmaya başlamıştır.

Osmanlı Devleti de bu minvalde, Farabî'nin ortaya koyduğu ilkelere özel önem göstermiştir. Örneğin, “16. yy'da Kınalızade Ali Çelebi, Kanuni Sultan Süleyman hakkında, onun Farabî'nin medine – i fazılasını gerçekleştirdiğini söylemektedir.” (Farabi, 2018, s. XX; Fleischer, 1983, s. 202). Böylelikle de devlet yönetiminin, Farabîci ilkelere bağlı görünme arzusunda olduğu yorumu yapılabılır hale gelmektedir. Bu minvalde de Osmanlıların, Fatih Sultan Mehmet zamanında yeni bir kurumsallaşma hareketi yaşadığı, bu hareket içerisinde de İslam felsefesi alanında yeni bazı tartışmalara gidildiği, yeni - platoncu anlayış üzerine bina edilen Farabî – İbn-i Sina felsefesini tekrardan gündeme aldıkları da hatırlanmalıdır (Arslan, 2019, s.187). İlaveten bu noktada Aktaş'ın tespitlerini de hatırlamak faydalı olacaktır. Aktaş'a (2017) göre, Osmanlı şairlerinin makbul yönetici tanımı, Farabî'nin makbul yönetici tanımı ile büyük oranda uyumaktadır ve Toksöz'ün bize açıkladığı üzere Osmanlılar kendilerinden önce fikir üretmiş filozofların fikirlerinden ilham almışlardır. Bu noktada Farabî'den de oldukça önemli hususlardan yararlanmışlardır. Bu minvalde İbn – i Kemal, İdris – i Bitlis'i gibi isimlerin Farabî felsefesinden açıkça yararlandıkları görülmektedir (Toksöz, 2007, s. 128). Bu isimlerin hem siyasi hem de ilmi sahada etkin oldukları da ortadadır.

İbn – i Kemal gibilerin ve Kanuni döneminde bizzat padişahın üst yönetiminin, açıkça Farabîci ilkelere bağlanmaya çalışılması ise ancak bu ilkelerin genel kabul görmesi ile açıklanabilir olgulardır. Bu şartlarda ise makbul kabul edilen bilgiyi yorumlayabilen ulemanın da bu ilkelere uymaya çalışması anlaşılabilir olacaktır ve hatta bu onlardan beklenecek bir şey olacaktır. Böylelikle de ulema zümresinin, bir yönetici grup olarak Farabî'nin meşru yöneticisine benzemeye çalışması ve böylelikle meşru görülmeyi istemeleri de normal bir durum olarak kabul edilmelidir. Buradan hareketle de ulema tarafından yönetilen devlet de meşru yöneticiler tarafından yönetilen meşru ve ideal devlet olarak yönetim haklarını tahkim edebilir hale gelmektedir.

Bu anlatılanlar ışığında da çalışmanın ileriki aşamalarında, Farabî'nin ideal yöneticisi olabildiğince yalın tanıtılacak, ardından Osmanlı Devleti'nde ulemanın kendine has konumu ortaya konulacaktır. Sonrasında da Osmanlı Uleması ile Farabî'nin 2. tip ideal yöneticisi arasındaki benzerlikler aktarılarak, devletin bu benzerlik üzerinden meşruiyetini sağladığı açıklanmaya çalışılacaktır.

Farabi ve İdeal Devlette Yönetici

İslâm felsefesini metot, terminoloji ve problemler açısından temellendiren ünlü filozof Farabi hakkında hayatının ilk dönemleri hakkında bilgilerimiz sınırlıdır. Babasının bir askeri yönetici olması dışında neredeyse pek bir somut kanıt elimize ulaşmamıştır. İlk yılları sonrasında Farab şehrinde eğitimine başlayan Farabi, günümüze ulaşan mahlasını işte bu şehirden almıştır. Ancak anayurdundaki bu eğitimin ayrıntıları ve hocalarının kimler olduğu hakkında da ne yazık ki bilgi mevcut değildir. Farabi'nin buradaki tahsilini tamamladıktan sonra, bir süre kadılık yaptığı, fakat ilim ve kültürel faaliyetleri bırakamaması sonucu mesleğini terk ederek, kendisini ilme verdiği rivayeti vardır. Sonraki hayatı için de net bilgiler bulmak zordur (Kaya, 1995).

Farabi'nin hayatının bir bölümünü Şam'da bir bölümünü Bağdat ve sair yerlerde geçirdiği söylenebilir. Yetişmesinde, birçok farklı görüşten ve dinden kimsenin rol oynadığı ise su götürmez bir gerçek olarak karşımıza çıkar. Farabi'nin düşünce dünyasını kavramak için Kaya'nın aşağıdaki cümlelerine bakmak yararlı olacaktır.

“İslâm dünyasında ilk defa Kindî'nin başlattığı felsefî harekete ve onun şekillendirdiği Meşşâ akıma, kendi inanç ve kültürünün temelini oluşturan ulûhiyyet, nübüvvet ve meâd akidesinin yanı sıra, Eflâtun ve Yeni Eflâtunculuk'tan aldığı bazı unsurları da katarak eklektik bir sistem kuran Fârâbî, kazandığı haklı şöhretten dolayı Aristo'dan sonra “Muallim-i Sâni” unvanıyla anılmıştır. Sen mi daha bilgilisin, Aristo mu?” diye soranlara, “Eğer Aristo'ya yetişseydim onun en seçkin talebelerinden olurum” diyerek kendinden beklenen ölçülü davranışı göstermiştir.” (Kaya, 1995, s. 145–162)

Halit Ziya Ülken'e göre ise Farabi, Descartes gibi ünlü bir aydınlanma dönemi filozofu ile karşılaştırılabilecek ve hatta onu etkilemiş olan (Ülken, 1950), rasyonalist bir filozoftur (Ülken, 2020, s. 60). Ayrıca yine Ülken'e göre Farabi, bir ütöplast olmasının yanı sıra fiili durumları da kaçırmayarak, Antik Yunan dünyasının site yönetimleri ekseninde gelişen ideal yönetim felsefesini, İslâm'ın evrenselliği ile birleştirerek daha büyük bir çerçeveye oturtmuştur ve günümüz Batı yönetimlerine de kılavuzluk etmiştir (Güzel, 2016). İslâm uygarlığının en önemli ilim ve felsefe adamlarından olan Farabi de nihayetinde tarihe adını, Aristoteles – Platon çizgisinde ve ötesinde gerçekleştirdiği felsefi çalışmaları ile yazdırmıştır. Ahmet Arslan'ın (Farabi, 2018, s. V–X) ifadesine göre ise, Farabi; Aristo – Platon çizgisinden faydalanmış ama sonuç olarak,

İslam ile harmanlayarak kendi sistemini, düşüncesini yaratmıştır. Bu felsefi hareketi gerçekleştirdiği için de ölümünden yıllar sonra Gazali tarafından İslam karşıtlığı, iyi bir Müslüman olmama gibi eleştiriler almıştır. Lakin bu eleştirileri hak ettiği söylenemez. Nitekim Farabi'nin amacı kendi görüşüne göre hakiki Müslüman olarak, İslami yorumu düzgün bir şekilde anlamaya ve anlatmaya çalışmaktır.

Yukarıda kısaca açıklanmaya çalışılan Farabi'nin, başyapıtlarından olan İdeal Devlet'te ifade ettiği ve Osmanlı yönetim meşruiyetinin sağlanmasında referans olan yapı ve ideal yönetici tipi ise, tabii olarak belirli dayanaklara tutunmakta, daha doğrusu önermesini belirli dayanaklara yaslanarak kurmaktadır. Bu sebeple de bu noktada, Farabi'nin İdeal Devlet'inin felsefi dayanaklarına bakılması elzemdir. Felsefi dayanakların incelenmesi sonucunda ise, Farabi'nin, ideal toplum ve yönetimi tasvir ettiği eserine dayanak oluşturan genel felsefi bakış açısı anlaşılabilir olacaktır ve de ideal yönetici tipini anlamak kolaylaşacaktır.

Farabi'nin felsefi sistemi kısaca aşağıdaki gibidir:

- *“Farabi’de her şeyin başı, ilk var olanıdır. İlk var olan Tanrı’dır. O; bil kuvve varlığa sahip değildir, bu nedenle herhangi bir biçimde var olması mümkün olamaz. Bundan dolayı ezeldir, ezeli olmak için kendisini varlıkta kalıcı kılabacak herhangi bir şeye ihtiyacı olmaksızın özü bakımından daimî olarak vardır.”* (Farabi, 2018, s. 3-4).
- *“Farabi’ye göre her şeyin kaynağı olarak ilk var olana tekrar bakmak gerekir. İlk Var olan, diğer varlıkların kendisinden var olduğu nedendir. Diğer tüm varlıkların oluş nedeni İlk Var olanıdır. Onlar, İlk var olan sayesinde hayat bulmuşlardır. İlk var olan’ın özel varlığı, insan iradesi ve seçimi ile ortaya çıkamayacak şeyleri meydana getirmiş ve var etmiştir.”* (Demirel, 2014, s. 360).

Farabi daha ayrıntısı ile açıklamalarına devam etmektedir ama çalışmanın kapsamı açısından söz konusu açıklamalar bu haliyle ele alınabilir ve böylelikle kapsamdan sapılmamış olur ve de yukarıdaki iki maddelik ifadeden de bir çıkarım yapmak mümkündür.

Buna göre; Farabi’ye göre her şeyin başı Tanrıdır, Allah’tır. İrade ve güç oradan kaynaklanmaktadır. İlk var olan her şeyin nedenidir. Kısaca denilebilir ki, ideal dünyanın, toplumun ve elbette yönetimin nedeni – kaynağı, Tanrıdır. Tanrı, padişahın otoritesinin en büyük dayanağıdır.

Buradan hareketle de şöyle bir soru sorulabilir hale gelmektedir. Kaynağını Tanrıdan alan toplum nasıl bir şeydir Farabi’de?

“Farabi’ye göre, siyasal – toplumsal hayat, tabiatın bir parçasıdır ve zorunludur. Bu zorunluluk doğrudan insanın eksik ve muhtaç bir varlık olmasıyla ilgilidir. Hangi eğilim ve karaktere sahip olursa olsun insan, yaratılışına yerleştirilmiş bir zorunluluk gereği başkalarına bağımlıdır. Bu doğal zorunluluk dışında, siyasal – toplumsal organizasyonun biricik aktörü artık iradeye sahip insandır. Bu açıdan sosyopolitik varlık, bu sefer tamamen insan iradesine göre şekillenecektir.” (Aydınli, 2017, s. 171).

Aydınli’nin ifadeleri ışığında, Farabi düşüncesi için bir yorum yapmak mümkün olmaktadır. Toplumlar hangi geliş türüyle, insanların neden, hangi amaçla bir araya geldiğiyle birlikte toplum türlerini oluştururlar. Zira, insan her ne kadar yaratılışından dolayı bir araya gelmek zorunda olsa dahi nasıl ve hangi amaçlara göre yaşayacağını kendisi belirleyecektir. Böylece kendisi gibi olanlar ile homojen birlikler oluşturacaktır. Buradan hareketle iddia edilebilir ki; *Sosyopolitik varlık olarak toplum – cemiyet, insan iradesine göre şekillenecektir.*

Belli bir irade ile bir araya gelen insanların oluşturduğu toplum, peki bu irade kadar homojen⁴ midir?

Esasen bakıldığı zaman, toplumun homojen değil heterojen olduğu görülür. Zira Farabi toplumları zümrelere ayrılır. Fakat yine de toplum bölünmez bir bütündür. Yani, toplum bölünmezlik anlamında tektir, görevler anlamında farklılaşma vardır. Yapılanma heterojen, varlık sebebi ve varlığın kendisi homojendir, tektir. İçindeki mahalleler, yerleşim alanları ve evler topluma tam bağlıdır. Mahalle ve köy, her ikisi de şehir için vardır ve zaten şehirden aşağıya olan birimler mutluluk getiremez (Farabi, 2018, s. 98). Yani Farabi’ye göre, şehirde oluşacak olan toplum, iradede homojen ama toplum oluşumu ve varlığı anlamında heterojendir, katmanlıdır.

Farabi’ye göre bu tekbir varlığa sahip ama katmanlı olan yapı, şehirde var olabilir. Bu sebeple de zaten en iyi yönetim, elbette iyiye kullanılmak kaydıyla şehirde olur. Ütopya şehrin ütopyasıdır. Bu ütopyanın oluşması ise bunu amaçlayan insanların bir araya gelmesi ile kurulmuştur. Bu insanlar yekvücut olarak hareket edecek ama hepsinin belirli görevleri olacaktır. İdeal yönetim de esasında bu görevlerden birisidir.

“Erdemli şehirler, mükemmel şehirler, insanların mutluluğu için vardır. Böyle bir şehir, uyum içinde çalışan bir vücut gibidir. Elbette tabi olarak, bu vücut organlardan oluşur ve bu organlar bir hiyerarşiye tabidir.” (Farabi, 2018, s. 98).

⁴ Mutluluk için bir araya gelen insanların bunun için hareket ettiği söylenebilir. Dolayısıyla irade de homojenlik vardır. Zaten, Farabi’ye göre ideal devletin en büyük amacı, mutlu bir toplum yaratmaktır (Farabi, 2018).

Buradan anlaşılabilir olan, Farabi'nin organizmacı olduğudur. Şehir, toplum, ülke yaşar, canlı bir varlıktır. Elbette bu organizmada ayaklar, başlar, kollar ve diğer organlar da olmalıdır. Bu da okuru ve takipçilerini, toplumun farklı zümrelerine götürmektedir. Bu zümreler, heterojen toplumu yaratır, tüm zümrelerin ahenkli davranışı homojen iradeyi yansıtır. Bu zümreler ise sonuçta birer organ, uzuvdur. Elbette nasıl ki, bir vücutta ahenk ve hiyerarşi önemliyse, yani nasıl ki beyin, ellere ve ayaklara emir verir ve ayaklar da eller ile uyumlu çalışırsa ve eğer böyle olmazsa vücudun fonksiyonu bozuk olur ve işleyiş aksarsa, toplumun kompartımanları da buna neden olmamak için düzgün, ahenkli ve emir komutaya uygun çalışmalıdır.

Bu emir komuta düzeni ise en tepede yer alacak olan zümre tarafından gözetilecektir. Nitekim sistem incelendiğinde, en tepede erdemliler görülür. Ardından sırasıyla, dil – kalem sahipleri, meslek sahipleri, askerler (Gaziler – akıncılar, ordu mensupları vs.) ve son olarak mal ve kazanç sahipleri yani tacir – sarraf zümreleri gelmektedir. En tepede tekrar dikkat çekilmesi gerekir ki erdemliler vardır. Bu erdemliler zümresi, filozoflar, bilge kişiler olan alimler ve akıl sahibi kişiler olan müteakılun'dur (Demirel, 2014, s. 364). Farabi'nin düşüncesinde ise ideal devlet, mutluluk için vardır. Bu da elbette erdemli olmakla mümkündür. Uzuvlar da son kerte erdemli yöneticilerin direktiflerine uygun hareket etmelidirler (Farabi, 2018). Zira mutluluk ancak böyle sağlanabilecektir (Arslan, 2019, s. 76).

Erdemli şehrin birinci tip yöneticisi ise tüm bu zümrelerin ve bu zümreleri oluşturan tek tek kişilerin üstündedir. O bir bakıma filozof, bir diğer bakıma peygamberdir. Daha doğrusu peygamber yetisi, üstünlüğü vardır ve ilaveten zaten filozof ile peygamber aynı işi yapan kişilerdir (Arslan, 2019, s. 82 – 83). Hatta onu imam olarak ifadelendirmekte Farabi bir sıkıntı görmez. *“Fârâbî'nin erdemli kentinin yöneticisi ki bu birinci başkandır, uyarıcı peygamber ve filozof niteliklerini birlikte taşımaktadır. Farabi ilk yönetici ile ilgili olarak imam kelimesini kullanmaktadır.”* (Mücahid, 2012, s. 90).

Bu çalışma açısından asıl önemli olan ise, kanun koyan, yüksek ve üstün nitelikleri olan, ilk var olanla yani bu çalışmanın deyimiyle Tanrı (Allah) ile özel bir ilişkiye sahip bulunan, kurucu ve örf yaratıcısı ilk yönetici (Aydınlı, 2017, s. 177–180) değildir. Nitekim, ayrıntılarını burada vermeye gerek olmayan on iki ayrı şartı bünyesinde taşımak zorunda olan birinci yöneticiyi bir toplumda bulmak, nadir bir durumdur (Farabi, 2018, s. 107-108). Bu çalışma da birinci yöneticiden ziyade, kanunları tatbik eden, düzenin devamını sağlayan ikinci yöneticiyi anlamaya çalışmaktadır. Zira onlar genel durumda, yani ilk yönetici

olan birisi bulunamadığında yönetecek kişilerdir. Elbette, birinci yöneticiden ayrı bazı özellikleri vardır. “İlk yöneticiden sonra gelen yöneticiler de doğuştan ve çocukluktan itibaren gelen bazı genel özellikler dışında şu özellikleri de taşımaktadır.” (Demirel, 2014, s. 366).

a) O, bir alim olmalıdır.⁵

b) İlk yöneticilerin şehir için koymuş oldukları kanunları, kuralları, usulleri bilmeli, onları korumalı, bütün fiillerinde onun izinden gitmelidir.

c) Eskilerin kanunlarının kaydedilmemiş olduğu bir konuda, onların yollarını izleyerek yeni kanunlar yapma yetisine sahip olmalıdır.

d) İlk yöneticilerin kendileriyle ilgili olarak herhangi bir kanun koymalarının mümkün olmadığı, onlardan sonra ortaya çıkan olaylar ve şeyler hakkında doğru hüküm vermek üzere akıl yürütme gücüne sahip olmalıdır.

e) İlk yöneticilerin çıkardıkları kanunlar ya da onların izinden giderek hazırlamış oldukları kanunlar konusunda halkı sözle aydınlatma, onlara kılavuzluk etme üstünlüğüne sahip olmalıdır. İyi konuşmayı bilmeli, hitabet gücünü kullanmalıdır.

f) Usta olarak savaş fiillerini gerçekleştirmek için bedenen sağlam olmalıdır. Savaş sanatını iyi bilmeli, gerektiğinde hem komutan hem er olarak savaşabilmelidir (Demirel, 2014, s. 366).

⁵ Bu listenin ele alındığı çalışmada (Demirel, 2014, s.366) ve ilaveten Arslan’ın çevirisinde (Farabi, 2018, s.109), birinci maddede filozof olmak ifadesi yer almaktadır. Lakin bu çalışmaya göre bu yanlış bir ifadedir ve alim kelimesi ile değiştirilmelidir. Bu değişikliğin açıklaması içinse felsefe ve filozof kavramları hakkında bir açıklama yapmak zaruridir. İlaveten bu açıklama dahilinde, birinci ve ikinci tip yönetici ayrımı daha kolay anlaşılabilir hale gelecektir.

Buna göre, Farabi, filozof olma işini özel bir yere koyar. Ona göre filozof, peygamber ile neredeyse eşit ve filozof olan kişi, birinci kanun koyucu olabilecek niteliklere sahiptir (Arslan, 2019, s.83). Lakin biz bugün filozoftan ne anlamaktayız ve bu çalışmada filozof denildiğinde ne ifade edilmektedir?

Felsefe işi, varlık ve yönetim gibi konularda yeni bazı sorular sormak ve bunlara cevaplar aramak ile ilgilidir ve verilmiş cevapları da sorgulamayı gerektirir (Arslan, 2019, s.45–50). Farabi de bu işi yapanı, bir peygamberin varabileceği sonuçlara, farklı metotlarla da olsa ulaşabileceği için birinci sıraya koyar. Lakin ikinci tip yönetici, listenin devamında da görülebileceği üzere, mevcut cevapları koruyan ve ortaya çıkan sorunlara da bu cevaplar dahilinde çözümler arayan birisidir. Bu kişinin ise işin gereği nedeniyle konulmuş kanunları, birinci yöneticinin cevaplarını ve sorularını bilmesi gerekir. Bu da onu bilgili yapar ve o bir alim olur. Açıklanacağı üzere Osmanlı medreseleri de Farabi’nin çalışmalarının da içinde olduğu felsefi bilgileri ve birinci kanun olan şeriati mensuplarına öğretmektedir ve onları bir alim yapmaktadır. İlaveten bu listenin ana kaynağı olan Arsal (1945, s.629-630) da birinci sırada hikmet sahibi bir hâkim olunması lazım geldiğini ifade etmektedir. Bu da gerçeği bilmek ile ilgilidir. Gerçek de bir İslam toplumunda kuşku yoktur ki Kurani bilgidir.

Farabi'ye göre bu vasıflara sahip kişi, şehrin meşru başkanı olacaktır. Lakin, unutulmaması gereken bu kişinin ikincil bir yönetici olduğu, bir filozof, uyarıcı bir peygamber olmadığı zaman şehri yönetebileceği gerçeğidir (Farabi, 2018, s. 107–110). Bu şart altında ise şayet bu özelliklerin hepsini yerine getiren bir kişi bulunamaz ise, alim olan kişi, diğer özellikleri ayrı ayrı taşıyan kişilerden bir kurul kuracaktır ve bu kurul ile yönetim gerçekleştirilecektir. Görülebileceği üzere alim olmak, meşru yönetim için ilk şarttır ve hatta eğer alim bir kişi o toplumda yok ise toplum yok olmaya mahkumdur (Arsal, 1945, s. 630).

Osmanlı Askeri Sınıfı

Tüm devletlerde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de bir teşkilatlanma vardır. Toplum, yasal olsun olmasın bölünmüştür. Devlet yöneticileri keza şartlara göre uzmanlaşmış, belirli şekillerde göreve gelme, görev ifa etme pratikleri kazanmışlardır. Bu pratikler ise belirli bir zaman içerisinde elde edilmektedir. Bu bağlamda da tüm devletler, hem kendi tarihleri içerisinde oluşan düzenlemelerden hem de önceki devletlerin uygulamalarından etkilenmişlerdir. Osmanlı'nın da bu minvalde Roma – Bizans çizgisinden mi yoksa Selçuklu - İran çizgisinden mi etkilendiği tartışılır. Köprülüye (2009) göre ise Osmanlı Devleti, Bizans'tan etkilenmemiş, Selçuki ve bu minvalde İrani düzenlemelerden etkilenmiş bir yapıdır. Lakin tersine İnalçık (2019b, s. 63 – 95) ise Osmanlıların İran, Bizans ve İlhanlı uygulamalarından ayrı ayrı etkilendiklerini ifade etmektedir. İrani gelenek ise özellikle devlet yönetimini oldukça yoğun biçimde etkilemiştir. Nitekim Osmanlı toplumunda da İrani gelenekten gelen iki ana kesim bulunmaktadır. Bunlardan ilki reayadır, diğeri ise yönetici olan askeri sınıftır. Reaya ve askeri kavramlarının kökleri, *“muhtemelen toplumun askerî soylular, kâtipler, Zerdüşî din adamları, nihayet vergi mükellefleri olan köylüler, zanaatkâr ve tüccarlardan oluşan sınıflara bölündüğü Sâsânî İrani'na uzanır.”* (Öz, 2007).

Reaya denilen kesim ise vergi verenler olarak yöneticilerden ayrılmaktadır. Son tahlilde devlet sistemi adalet teorisi çerçevesinde reayayı korumakla mükelleftir (Okumuş, 2005). Yönetici kesim ise İrani devlet sistemine benzerlik vurgulanmışçasına da Osmanlı Devleti'nde de seferdarlar, katipler ve alimler zümresi olarak ayrılmıştır ve bu hali ile sıkça eserlerde ifade bulmuştur. Seferdarlar savaşır, katipler, bugünkü anlamda bir nevi devlet memurudur, diplomattır, maliyede memurdur. Başlarında sırasıyla imparatorluk kurulu olan divan – ı humayun'un üyeleri olarak Nişancı ve son haliyle bir Başdeftedar ve iki yardımcısı vardır (Afyoncu, 2007; Kütükoğlu, 1994; Mumcu, 1994). Alimler ise ulemayı oluşturur. İdari olarak başlarında Rumeli ve Anadolu kazaskerleri

vardır. Reisleri başkent müftüsü, diğer adıyla şeyhülislamdır (Uzunçarşılı, 2014). Yönetici kesimleri oluşturan bu zümreler ise son tahlilde üst yapı anlamında ehl-i örf ve ehl-i şer olmak üzere başlıca iki kısma ayrılmaktadır (Sahillioğlu, 1991).

Ehl-i Örf denilen kesim yani elinde bizzat silah tutan kesim ise bakıldığı zaman, ordu mensubu neferleri, kumandanları ve ilgili memurları kapsamaktadır. Merkezdeki askeri ocaklar ve bölükler de ehli örfün çekirdeğini oluşturmaktadır (Uzunçarşılı, 1988, s. 2). Bu kesime başta devşirme kökenliler olmak üzere, padişah kulları ve paşa kulları ile bey kulları da dâhildir (Hezerfen Hüseyin Efendi, 1998, s. 104; İpşirli, 2001). Bu zümrenin, ehl-i şer yani ulema ile ana ayrımları medreseli olmama durumudur. Olsa da bu alanda kariyer yapmamaları, kendilerini idari alanda ilerletmeleri, Kuran – ı Kerim ve diğer alimlik bilgilerinden uzaklaşmalarıdır. Fakat bu uzaklaşmanın bireysel alanda olup olmamasına bakılmaz, yani kişi dini bilgileri yine iyi bilebilir ama aynı zamanda örneğin bir sipahi olabilir. Önemli olan ayırım kurumsal alanda uzaklaşma olmasıdır. Yani en büyük medrese diploması ve kabulü olan, bir nevi bugünün doktora derecesine denk gelen İstanbul kabulünün alınıp alınmaması, kişiyi ulemadan olma ya da olmama durumuna sokar. Böylelikle ulema mensupluğu sınırlanır ve kontrol altında tutulur (Beyazıt, 2014).

Buna göre ise Osmanlı Devleti, en başta padişahın olduğu bir toplum ve bir elit kesime sahiptir. Sistemin başında olan padişah, makamları ve yetkileri kendisi dağıtır. Kanun yapıcı olarak da İslami kurallar ile çelişmediği müddetçe yeni düzenlemeleri ortaya çıkarır (İnalçık, 2019, s. 63 – 95). Onun altında ise, idareyi gerçekleştirebilmek için gücünü paylaştığı iki ana grup gelir. Bunlar ehl-i örf ve ehl-i şer olarak adlandırılır. Bunlardan ilki yani örf ehli, orduda ve sarayda hizmet ederler. Gerek şeriat gerekse de örfi hukukun, yani pragmatik devlet hukukunun işleticisi ve idarecisi bunlardır. Bir hukuk terimi olarak örf, padişahın yönetme ve icra etme yetkisini ifade eder. Padişahın emir ve fermanlarıyla oluşan, şeriattan düzenlediği alanlar açısından ayrılmış ve onunla çatışmadan kaçınarak oluşan hukuka da *örfi hukuk* adı verilir (Gür, 2015, s. 15; İnalçık, 2016, s. 3-12, 57). Diğer yanda da bilindiği gibi temeli Hz. Muhammed sünneti ve Kuran'dan kaynaklanan şeriat gelir. Sayılan iki hukuk düzenini idare edenler ise başta Sadrazam olmak üzere bu örf ehlidir.

Şeriat ehli ise Barkan'ın da kaydettiği gibi, medreselidir. İslami ilimlerde eğitim almışlardır. Yani bir bakıma dönemin ana bilgisine hakimlerdir. Adaleti bunlar dağıtır, şehirleri bunlar yönetir, halkı bunlar devlet karşısında temsil eder, devleti de halk karşısında temsil eder. İdari görevliler kadı kararı olmadan reayaya ceza veremezler. Mahkeme yönetimi, ulemadan olan kadının elindedir. *“Osmanlı kadısının mülkî, beledî, malî, askerî ve adlî sahaları kapsayan*

görevleri göz önüne alınırsa onun kadar geniş bir görev alanı bulunan bir başka memur olmadığı gibi memuriyet kompartımanı ve şahsiyeti onun kadar çeşitli alanı da yoktur denebilir.” En önemli fonksiyonlarından birisiyse halk ile devlet arasında çift taraflı bir temsilci haline gelmesidir (Ortaylı, 2001).

Son kertede ise bu iki ana zümre, hükümdar karşısında farklı statülere sahiptir. Nitekim sadrazamlar siyaseten idam edilebilir, yeniçeriler asılarak idam edilebilir, mültezimlere de mali temelli başarısızlıkları sonucu cezai işlem uygulanabilir. *“Fakat, ehl-i şer’e (ulema) verilen en ağır ceza azil ve sürgündür, nadiren ölüm cezası verildiği de olur ama bu durum gerçekten çok nadirdir.”* (Sahillioğlu, 1991). İlaveten ulema diğer bazı vergi ve benzeri düzenlemeler açısından da ayrıcalıklı bir konumdadır (İpşirli, 2000). Bu durum da bize, ulemanın özel bir statüye sahip olduğunu en baştan göstermektedir. Elinde kalem ve kitap tutan bu kesim net bir biçimde görülmektedir ki belli bazı özel ayrıcalıklara sahiptir.

Tüm bunlar neticesinde ise şöyle bir yorum yapılabilir hale gelmektedir; Osmanlı Devleti, başta padişah olmak üzere, ulema ve günümüzdeki anlamıyla askerlerden oluşan iki ana kesim ile yönetilmiştir. Ulema ise cezai ve vergisel bazı ayrıcalıklara sahip olmanın yanı sıra halk ve devlet arasındaki ilişkiler açısından benzersiz bir konuma sahiptir. Bu durum da bu kesimi farklılaştırır ve özel hale getirir.

Osmanlı Uleması ve İdeal Yönetici

Bu bölüme başlarken, devşirme olayını aydınlatmak gerekir. Zira ancak böylelikle, ulemanın konumu daha açıklayıcı biçimde incelenebilecektir. Nitekim popüler kültürde, Osmanlı'nın bir devşirme devleti olduğu söylene gelmektedir. Fakat durum tam olarak böyle değildir. Bunun için Şevket Pamuk'a bakmak, durumu izah etmek açısından faydalı olacaktır.

Pamuk'a göre *“16. yy. ilk yarısı belki de devşirme sisteminin en güçlü olduğu dönemdir. Ancak bu dönemde bile, askeri ve sivil devlet hiyerarşisinin tümüyle devşirmelerden oluştuğu söylenemez. 16. ilk yarısından itibaren ise devşirmelerin önemi azalmaya başlamıştır.”* (Pamuk, 2007, s. 34). Buna göre ise iddia edilebilir ki Osmanlı Devleti bir devşirme devleti değildir. Fakat Osmanlı devletinde her zaman imtiyaz sahibi olmuş olan tek bir zümre vardır. Bu zümre ise ulema'dır. Aşağıda açıklanacağı gibi, ulemanın sahip olduğu benzersiz ayrıcalıklar dikkate alındığında denilebilir ki *Osmanlı bir Ulema Devletidir.*⁶

⁶ Osmanlı Devleti'nde, ulemanın ümeradan yani seferdarlardan daha itibarlı olduğunu Zamanın İstanbul Müftü Kemalpaşazadenin hayat hikayesinde de okuyabiliriz (Turan, 2002).

Bu tespit Osmanlı hukuk düzeninin uygulanmasını sürecinde de ayrıca kendisini doğrulamaktadır. Nitekim yukarıda da açıklandığı üzere, Osmanlı Devleti'nde her ne kadar iki hukuk olsa da bu iki hukuku birlikte kullanarak karar alan ulema'dır. Padişahın vekili mutlakı Sadrazam, son kertede ulemanın reisi olan başkent müftüsünden fetva almak zorundadır. Padişahlar yine fetva olmadan tahttan indirilemez, merkezdeki askeri isyanlar ulemanın desteği olmadan meşruluk kazanamaz. Hatta Kanuni döneminde devletin bütüncül kanunları da ulemanın gözetiminde yazılmıştır (Greene, 2018, s. 72-73). Benzer biçimde, Osmanlı patriyomonyal sisteminin temellerini atan Fatih Mehmet de yeri geldiğinde ulemadan meşruiyet devşirmeye çalışmıştır (Özcan, 2003, s. 18).

Üst yönetimdeki bu eğilim ise gündelik yönetimde ve yönetimin halk ile ilişkilerinde de aynı şekliyle devam etmiştir. Nitekim nizamın devamını tesis eden kadı da ulemanın saygın bir üyesidir ve Osmanlı kadısı, İslâm devletleri içinde özgün bir yeri olan adliye ve mülkiye görevlisidir. Memuriyeti, kendinden önceki İslâmî asırlardaki meslektaşlarına göre daha geniş yetkilerle donatılmıştır. Ayrıca tahsili, mesleğe geçişi ve terfii itibarıyla de gelişmiş bir hiyerarşiye ve kurallar bütününe tâbidir. İlmiye zümresine mensup olan Osmanlı kadısı devletin alimler zümresini şahsında temsil eden bir yönetici tipidir. Devlet ve halk arasındaki aracılık fonksiyonu ve adalet dağıtma mercii olarak ise özel bir konuma oturmaktadır (Ortaylı, 2001). Belli bir eğitime tabi olması ve yetiştirilebilir bir yönetici olması, ayrıca adalet dağıtma fonksiyonu ise ilk elden bu yönetici tipini Farabi'nin ideal yöneticisi ile benzeştirmektedir.

Farabi'nin ideal yöneticisine benzeyen Osmanlı kadısının, diğer İslam devletlerinden farklı bir düzleme oturmuş olması ise yukarıda ifade edilmiş olduğu üzere Fatih'in Farabici uygulamaları tekrardan canlandırma gayreti olarak yorumlanabilir. Nitekim ulema zümresinin Osmanlı yönetiminde önem kazanmaya başlaması, Fatih Sultan Mehmet'in düzenlemeleri ile alakalıdır. Bu düzenlemeleri, cihanşümül Osmanlı yönetimine (İnalcık, 2019b, s. 71) alim ve mantıkçı yönetici yani akıl yürütüp sonuca ulaşan bilgili, bilgi sahibi bir tip kazandırma girişiminin bir parçası olarak yorumlamak mümkündür.

Fatih Mehmet'in düzenlemeleri ise özellikle sahn – ı semaniye denilen, ünlü filozof, matematikçi Ali Kuşçu'ya Fatih tarafından kurdurulan medrese kompleksi ile belirginlik kazanmıştır. Bu sistemde, ulema mensupları resmi biçimde, belirlenmiş bir düzen içerisinde yönetici konumlara gelmeye başlamışlardır. Buna göre bu yüksek medresenin hocaları belli müddetler sonunda taht kadılıkları denilen Bursa, Edirne ve İstanbul'a kadı ve hatta daha üst pozisyon olan kazaskerlik makamına gelebilmişlerdir (Gür, 2015, s. 66; Unan, 2008; Uzunçarşılı, 2014, s. 75). Sonrasında da birinci sıraya yerleştirilen Süleymaniye medreseleri hocaları da aynı şekilde bu makamlara getirilmeye

başlanmışlardır (Uzunçarşılı, 2014, s. 75). Fakat, Fatih'in en önemli icraatı, kanunnamelerinde de açıkça ortaya konduğu gibi teşrifat sahasında yaşamıştır. Buna göre ulema, padişah karşısında, diğer kesimlere oranla kayırılmaya başlamıştır ya da en azından bu durum belirginleşmiştir. *Kanunname – i, Ali Osman'a* göre, padişah, bayramlarda vezirler ve yüksek ulema karşısında ayağa kalkacaktır (Özcan, 2003, s. 16). Fatih'in bu kanunu yazdığında zamana baş vezir ise ulema kökenli bir zat, Karamani Mehmet Paşadır. Böylelikle de kanuna göre hükümdar, fiiliyatta sadece ulema karşısında ayağa kalkacaktır. İlaveten Fatih, daha ilk baştan teşkilat kanununu yazma işini de sadrazamı aracılığıyla ulemaya teslim etmiştir (İnalçık, 2019a, s. 273, 337).

Fatih'in teşkilat kanunu teslim ettiği bu alimler zümresi yani hoca yöneticiler ise bir bakıma akıl yürütme gücüne sahip ve meşru yönetici olan alim yöneticiler olmaktadır. Zira, açıklandığı üzere, adaleti dağıtmadaki konumları ve makbul bilgiyi yorumlama güçleri ile onlar Farabi'nin ikinci tip ideal yöneticisine benzemektedirler. Devlet ise bu benzerliği önemseyerek meşru yöneticiler tarafından yönetilen meşru devlet olmaktadır. Ulemanın Farabi ilkelerine uygun yönetici olma vasıfları ise özellikle eğitim sistemleri ile daha da pekişmektedir. Zira hatırlanacağı üzere, ideal yöneticiler mantıksal muhakemede bulanarak, geleneksel düzeni işleten yöneticilerdir ve buna uygun bir eğitimden geçmelidir.

Nitekim ulema mensubu tüm özelliklerinden önce medrese mezunudur. İlaveten Türkçeyi iyi konuşması ve bilmesi gereken bir yöneticidir, bu nedenle bazı coğrafya ve etnisite dahilinde doğmuş olanlar bu bilgi eksikliği nedeni ile ulemaya girmezler (Ortaylı, 2013). Türklerden oluşan bir zümre halindedirler, ezici çoğunlukla Türklerin çoğunlukla yaşadıkları yerlerde doğmuşlardır (Beyazıt, 2014, s. 104). Dolayısıyla bu zümrenin oluşumunda bilgi bazlı nitelikler birinci önemdedir. Bu minvalde de tüm usulleri belirli olan bir yapıda eğitim gören talebeler, devletin koyduğu kurallarla göre bir kadroya atanırlar ve bu atamanın dahi zamanları ve sıklıkları ince detayları ile belirlenmiştir (Beyazıt, 2014, s. 27–145). Devletin patriyomonyal doğası gereği himayecilik ağları galebe çalsa da devlet her daim bu en önem verdiği kurumunu iltimas ve şefaatten arındırmaya çalışmıştır. Hatta, *"bu durum Osmanlı Devleti'ni Weber'in tanımladığı patriyomonyal karakterden uzaklaştırıcı bir özelliktir."* (Beyazıt, 2014, s. 92).

Bu açıklamalar bağlamında ise ifade edilebilir hale gelmektedir ki Osmanlı uleması kuralları belli bir eğitimden geçmektedir. Bu eğitim ise içerisinde Farabi ve İbn – i Sina çizgisinden gelen felsefi meseleleri de içermektedir (İhsanoğlu, 2019, s. 61–223). Gerek eğitimin niteliği gerekse de düzenlenmesi ve tatbiki de son kertede ulemayı özel bir konuma oturtmaktadır. Devletin de bu yapıda

yetişen yöneticileri ile Farabi'nin yönetici tipine yakın bir tip yarattığı iddia edilebilir haldedir.

Farabici ilkeleri de öğrenen bu yönetici tipinin, Osmanlılar için önemi ise son kertede Osmanlı padişahına meşruiyet sağlaması ile aynı doğrultuda artmıştır. Nitekim Zilfi'nin (2008, s. 241–249) belirttiği gibi, 18. yy'da mutat hale gelen huzur dersleri, hem ulemaya bir ödül verme hem de daha ziyade hükümdarın meşruiyetini arttırma aracıdır. Dönemin kaynaklarına göz gezdirildiğinde, *“18. yüzyılda dönemin hiçbir sultanının ulemayla fikir birliği olmaksızın eyleme geçmeyi göze alamayacağını ısrarla ifade edenler dikkati çeker. Bunlar yarı yarıya haklıdır. Kişisel olarak Sultan, ulemanın gönlünü almada dikkatli olmak zorundadır ve ancak ilmiye de bir kurum olarak varlığını saltanata borçludur.”* (Zilfi, 2008, s. 246). Saltanata, dolayısıyla padişaha göbekten bağlı olan ulema kurumu da saltanat meşruiyetine hizmet ettiği sürece ödüllendirilmiştir. Bu ödüllendirme öyle bir hal almıştır ki, irsi bağlarla birbirine bağlı güçlü aileler konumlarını daha da güçlendirmiş, en sonunda, devamlılığın, meşruiyetin ve toplumu bir arada tutmanın sembolleri ve aygıtları olmuşlardır (Zilfi, 2008, s. 241–249). Bu açıklamalar bağlamında ise Farabici ilkeler ile teşkilatlandığı iddia edilebilir halde olan ulema ile ulema tarafından halk nazarında yönetilen devletin benzeşmesi ve ideal yönetici, ideal devlet formunun görünür olması, ya da en azından böyle bir çabanın var olma ihtimali daha makul olmaktadır.

Yukarıda açıklamaya çalışılan hususlar da bu yazının tespitlerini daha da güçlendirmektedir. Zira eğer ulema bir duruma onay vermez ise o durum kabul edilmez, isyan nameşru olur, tersi durumda isyan meşrulaşır ve padişah dahi yönetme hakkını kaybedebilir. Alim, her şeyden önce çift taraflı bir temsilcidir. Yani, devleti yöneten güce karşı halkın iyiliğini gözetir, yeri geldiğinde de halka karşı devleti korur. Alimlerin ellerinde topladığı ideolojik güç de elbette kaynağını dinden almaktadır. Yani, alim kişi gücünü, o dönemin en büyük, en yüce bilgisinden almaktadır. Farabi'nin ideal yöneticisi için de bu durum aynı şekilde geçerlidir.

Osmanlı uleması da kelimenin tam manası ile ideal yöneticiye bu sebeple dönüşmektedir. Böylelikle ulema mensubu, bilge yöneticidir, yani alim yöneticidir. Alim, muhakkak ki bilginin kaynağına sahip değildir, zaten kimse o kaynağa sahip olamaz ama daha ziyade onu anlamaya çalışabilir ve yorumlayabilir. Alim de bu gerçeklikten hareketle bilgiyi yorumlayan ve anlamaya çalışan bir kişi olarak toplum ve devlet içerisinde yerini alır. Ele alındığı gibi gerek dönemin siyaset anlayışı gerekse de eğitim içeriği de Farabici ilkeleri bünyesinde barındırarak bu durumu pekiştirir. Buradan hareketle de denilebilir ki Osmanlı alimi, güçlü bir kurumsal yapı ve geniş maddi imkanlar

(İpşirli, 2000) ile en azından Fatih Mehmet sonrasında bir konumlandırma ile devletin baş yönetici zümresi olmuştur. Özellikle, savaş ve yayılma devrinin geride kalmasına koşut olarak konumunu ve gücünü her geçen gün arttırmıştır. Bu süreçte ise Farabî'nin ideal yöneticisine benzerliği şans eseri olamayacak kadar fazladır. Bu benzerlik özel bir çabanın ürünü olsa gerektir.

Son kertede Osmanlı ulemasının mensubu, eğitimi, adaleti, günlük ve uzun vadeli yönetimi sağlar, yeni nesilleri yetiştirir, haksızlıkları bertaraf eder ve bunları yaparken, gündelik tecrübeler, himaye ağlarına ve benzer yapı ve tecrübeler değil makbul bilgisine yani şeriata olan hakimiyetine güvenir. En azından meşruiyetini bu bilgiye, yani, iyi Türkçe belagat, konuşma düzeyi tercih olmakla birlikte hiç değilse Arapça gramer – okuma, kesinlikle geniş ve kapsamlı İslami ilimleri kapsayan alimlik bilgisine borçludur. Ele alındığı gibi himayecilik ve nepotizm sistemi aşmaya çalışsa da son kertede kanunlar ulemanın medrese temelli liyakat sistemi dahilinde örgütlendirilmesi taraftarıdır. Ulema da bu liyakat dahilinde güçlü olur, halk bu bilgiye göre ona hürmet ve itaat eder. Sadrazam ailesinin üyeleri dahil bu düzenden kaçamazlar, ulema konumunu sadrazam karşısında bile savunur ve zümreye dahil etmez (Özcan, 2002). Bu sebeple, kadim kanunlara vakıf olma gücü ve bunu kabul edilmiş medreselerde elde etmek, birinci meşruiyet sağlama aracı olur. Bu son durum ise Farabî'nin ideal yöneticisi ile ulemanın benzerliğinin en güçlü biçimde ifade edilebilmesini sağlamaktadır. Osmanlı Devleti de bu açıdan, ulema üzerinden Farabî'nin ideal yöneticisini yaratır ve böylelikle ideal devlet olarak meşruiyet kazanabilir hale gelir. Açıklandığı üzere, Kınalızade'nin bunu açıkça ortaya koyması da bu bağlamda anlaşılabilir olmaktadır. Ünlü Osmanlı müellifine göre Osmanlı Devleti, Kanuni devrinde ideal devlet olmayı başarmıştır.

Osmanlıların ideal devlet olması ise diğer İslam memleketlerini yani Arap toprakları ve Anadolu gibi kendisinden önce İslam toprağı olmuş olan beldeleri meşru olarak yönetme şansını arttırmış olmalıdır. Elbette Rumeli'deki Müslüman grupları da bu açıdan idare edebilmiş olsa gerektir. Son kertede, ulemanın bilgiye dayalı gücü ile Osmanlı devlet idaresinde aristokratik zümrelerin dışlanması⁷ ve padişahın en üstün olduğu ideolojik yapının gelişimi paralellik göstermiştir. Kriz anlarında ise ulemanın yönetime desteği ayrıca belirleyici olmuştur. Şeyhülislam Fezzullah Efendi'nin, *Sahib – i Reasetyn* ünvanı ile tüm askeri sınıfın yönetimini tek elden toplayarak ve sadrazamı da kendisine bağlayarak yönetmesi, padişaha en büyük desteği vermesi (Abou-El-Haj, 2018, s. 115) burada ayrıca hatırlanmalıdır. Böylesi kritik anlarda meşru yönetimi

⁷ Çandarlı Halil Paşa'nın idamı burada hatırlanmalıdır.

pekiştiren ulemanın, ancak ideal yöneticiye benzeyerek bu vazifeyi yerine getirebilmesi durumu ise Tursi tarafından yaygınlaştırılan Farabici ahlak prensipleri çerçevesinde ele alınmalıdır.

Sonuç

Bu çalışmada ilk olarak, İslam tarihinin en büyük düşünürlerinden ve Antik felsefenin sonraki asırlardaki en büyük geliştiricilerinden olan Farabi'nin Platon – Aristoteles çizgisindeki ve hatta Ahmet Arslan'ın deyiimiyle ötesindeki siyasi felsefesi çalışma bağlamında incelenmiştir. Bu inceleme ardındansa, bu felsefenin Osmanlı Devleti'ndeki etkileri analiz edilmiştir. Bu analiz sonucunda ise ifade edildiği üzere, Farabi'nin ideal devletin mutluluk için bir araya gelmiş bir toplum olduğu vurgulanmıştır. Bu mutluluk ancak erdemli bir yönetim ile mümkündür ve tabi olarak bu erdemli yönetimi erdemli yöneticiler başarabilir.

Erdemli yönetici, meşruiyetini ve hatta varlığını, ilk var olandan yani tanrıdan alan, yasa koyucu bir liderdir. Dünya ve toplum da ilk var olanın eseri olduğundan, özellikle, ilk yönetici de Tanrı tarafından görevlendirilmiştir ve bu ilk yönetici zaten imamdır. Çoğunlukla da peygamberdir. Fakat ikinci yöneticiler de birincisi yok ise yönetebilir. İşte bunlar, bazı doğuştan vasıflar yanında asıl olarak eğitim ve aile terbiyesi ile sahip olunan bazı özelliklerle var olabilmektedirler. Bu özelliklerin ilki ise hakikatle ilgili ortaya konmuş şeyleri bilmek yani alim olmaktır, akıllı ve bilgi ile uğraşan birisi olmaktır. Sonrasında da diğerleri sıralanır. Bu özellikler içinde en dikkati çeken; kanunları uygulamak ve bu bağlamda da ilk yönetici tarafından kurulan düzeni devam ettirmektir (Farabi, 2018, s. 108-109).

Bu özelliklere sahip yönetici Farabi'ye göre erdemli bir yöneticidir. Makbul bilginin yönetimi etrafında teşkilatlanmış Osmanlı alimi de fiiliyatta Farabi'nin bu erdemli yöneticisinin söz konusu özelliklerini bünyesinde taşımaktadır. Zira, ulema mensubu olan alim, ilk olarak adı üstünde bilgi sahibidir. Yönetim içerisindeki görevleri nedeniyle de kanunları tatbik eder, düzeni korur, adaleti temsil eder ve yerine getirir. İlk yöneticinin, yani peygamberin ve şeriatın izinden gider. Elbette, sahip olduğu teşkilat donanımı, onun bu vasıflara sahip olduğunu, kolayca halka göstermesine yarar. Yani bir bakıma devletin kendisi, ideal devlet olduğunu, alimler üzerinden göstermeye çalışmıştır. Özellikle 18. yy'da ise askeri gerilemeye koşut olarak bu görünürlük daha da önem kazanmış hatta padişahların meşruluğunu kanıtlama aracı haline gelmiştir (Zilfi, 2008, s. 243–244). Osmanlı sistemi de yeni şartların gereği olarak ulemayı Farabi'nin ideal yöneticisine daha da yaklaştırmış olsa gerektir. Bu yakınlaşma ise Osmanlı Devleti'ni ideal yöneticinin yönettiği devlet yapmıştır. Bu siyasetin sonucunda

da Farabi'nin ideal devleti olma iddiasında bulanabilmiştir. Bu iddianın, metinlerde 16. asırda da geçmesi ayrıca dikkate değerdir.

Yukarıda ifade edilmeye çalışılan husus, bir başka açıdan da şöyle ifade edilebilir; Bir gazi devleti, akıncı devleti olarak doğan Osmanlı Devleti, zamanla bir imparatorluğa dönüştüğünde kurduğu padişahın benzersizliğine dayalı idaresini meşru göstermek kaygısıyla bir dizi düzenleme yapmıştır. İşte bu düzenlemeler bir bakıma Fatih Sultan Mehmet zamanında ulemaya verilen ve kanunlarla vurgulanan teveccüh ile ifade bulur. Örneğin Osmanlı padişahı büyük alimler karşısında merasimlerde ayağa kalkar ve bu durum alimleri üstün bir konuma getirmektedir. Bu çalışmaya göre ise ulemaya güç – prestij kazandırma, devletin muhaliflerini ortadan kaldırma, yerli toprak beylerini sindirme siyasetinde kendisine konum kazandırma ve meşruiyet zemini bulma kaygısıdır. Fatih'in de iktidarının son döneminde önemli kanunlarını ulema kökenli vezirine emanet ettiği burada hatırlanmalıdır. Böylelikle de Osmanlılar kendilerini şeriata bağlı, yani ilk yöneticiye bağlı bir devlet olarak gösterirken, diğer taraftan da ikinci yöneticiler ile yönetildiğini vurgularken, aslında doğal olarak kendisinin ideal devlet olduğunu vurgular. Nihayetinde çalışmanın başında vurgulandığı gibi Osmanlı Devleti, Farabici ilkelere Fatih ile birlikte özel önem göstermeye başlamıştır.

Buradan hareketle de Osmanlıların, Farabi'nin ideal devletine olan bağlılığı titizlikle takip ettiğini iddia etmek oldukça makuldür. Bu noktada tekrar vurgulanması gereken bir diğer husus, ele alınan Osmanlı alimi – Farabi ideal yöneticisi arasındaki benzerliklerin şans eseri olamayacak kadar fazla olmasıdır. Bu durumda bu çalışmanın iddiasını güçlendirmektedir. Sözü edilen benzerliklerin yoğunluğu, özel bir çabanın ürünü olmalıdır. Nitekim Kınılızade, böyle bir çabanın olduğunu ve bu çabanın sonuç verdiğini, Kanuni devrinde Osmanlıların ideal devlete ulaştığını ifade etmektedir.

Bu perspektiften bakıldığında da iddia edilebilir ki; Osmanlı idaresinin Farabi ilkelerini takibi, ilk olarak yeniçerilerin ortadan kalktığı Vaka - ı Hayriye ve asıl olarak Gülhane – Hattı Hümayununun ilanına kadar sürmüştür. Muhakkaktır ki sözü edilen iki önemli vaka, yani bir ordunun kapatılması ve Türk devlet hayatını kökten değiştirme iddiasındaki bir fermanın ilanı, Osmanlı Devleti'nin yaşamak zorunda kaldığı asıl değişimin su yüzüne çıkan sonuçlarındandır. Osmanlı Devleti'nin yaşadığı değişimin ise ana itici nedeni, Batı merkezli gelişen modern toplum ve ekonominin yarattığı yeni dünya şartlarıdır. Bu yeni dönemde, yeni bir devlet ve daha ilerisinde toplum ve siyaset tarzı gerekli olmuştur. Buna uygun yeni bir ahlak anlayışı da şarttır. Bu nedenle de Farabi'nin sistemleştirdiği siyasal – etik anlayışın terk edilmesi de sanayi çağı dünyasında makul bir sonuçtur.

Devletin son döneminde terk ettiği fakat ondan öncesinde hemen hemen tüm siyasal süreci boyunca takip ettiği Farabi'nin siyasal ilkeleri sonucunda olsa gerektir ki, kendisine Devlet – i Aliye yani Yüce Devlet diyen Osmanlılar, bir bakıma Farabi'nin ideal devleti olma durumunu, daha doğrusu bu ideaya göre hareket etme stratejini tüm gençlik ve olgunluk dönemi boyunca devam ettirmiştir. Siyasal hayatın uzun bir dönemine damga vuran idealler ise kuşku yoktur ki modernleşme ve batılılaşma dönemine de izler bırakmıştır. Buradan hareketle de denilebilir ki Osmanlı devlet siyasetini, Farabi'nin ideal devlet ilkeleri üzerinden tekrar ele almak, çıkmaza düşülen birçok konuda yeni bakış açıları kazandırabilecektir. Örneğin, Celali isyanlarına devletin bakışı, 17. yy. sürecinde yaşanan krizlere yaklaşım ve de sonrasında gelişen ayanlar döneminde merkezi kurumların tavrı gibi olay ve tutumlar hakkında, Osmanlı ile Farabi düşüncelerinin bir arada ele alınması ile yeni ve daha kapsayıcı yorumlara, tespitlere ulaşılabilir. Bu minvalde merkez tarafından duyurulmuş olan adaletnameler ya da 19. asır öncesinde öne sürülen reform önerileri hakkında da yeni bakış açıları ortaya konabilecektir.

Bu minvalde, Osmanlı son dönem siyasal tartışmaları ve siyasal meşruiyet arayışları da devletin tarihi boyunca takip ettiği Farabi'nin ideal devlet ilkelerine duyulan özlem ya da başka bir ifadeyle bu ilkelerin yerine ne konulabileceği yönündeki tartışmalar şeklinde düşünülebilir. Son olarak ifade edilebilir ki ideal devlet, modern siyasal teoriler açısından doğal hukuk ile Hobbesçu yaklaşım arasında bir yere konulabilir ve bu açıdan Ülken'in (Ülken, 1957) Orta çağ Batı siyasal hayatında ve düşüncesinde Farabi ve İbn - i Sina etkilerini gösterdiği çalışma benzeri çalışmalar, İngiliz ve Fransız modern devletin gelişmesinde Osmanlı tecrübelerini aramak hususunda da tekrarlanabilir. Bu noktada ise Arslan'ın (2019, s. 23-24, 75-111) da tespit ettiği, aydınlanmacı batı felsefesinde mevcut olan Farabici etkiler de irdelenmeyi hak etmektedir. Bu minvalde İbn – Sina'nın, Spinoza üzerindeki etkileri ve Descartes ile Farabi'nin benzer ifadeleri (Ülken, 1950), irdelenmeyi hak etmektedir.

Son olarak tekrar ifade edilmesi gerekirse, bu çalışmanın iddiasına göre, siyasal meşruiyet kaygıları nedeniyle Osmanlı Devleti, dönemin toplumu ve aydınlarca özel önem atfedilen Farabi ilkelerine göre alimler zümresini yani ulemasını şekillendirmiştir. Bu çabadaki amaç ise devletin kendisini ideal yöneticiler tarafından yönetilen ideal devlet olarak konumlandırma siyasetidir.

KAYNAKÇA

- Abou-El-Haj, R. A. (2018). *Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu* (2. Baskı). Oktay Özel ve Canay Şahin (Çev.). Ankara: İmge.
- Afyoncu, E. (2007). Nişancı. TDV İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/nisanci> (15.06.2020).
- Aktaş, H. E. (2017). Osmanlı Şairlerine Göre İdeal Devlet Adamının Özellikleri. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(18), 98–119. <https://doi.org/10.20875/makusobed.301574>.
- Arsal, S. (1945). Farabi'nin Hukuk Felsefesi. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, (10), 620–634.
- Arslan, A. (2019). *İslam Feslefesi Üzerine* (3. Baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Aydın, Y. (2017). *Farabi'de Tanrı İnsan İlişkisi* (5. Baskı). İstanbul: İz.
- Beyazıt, Y. (2014). *Osmanlı İlimiye Mesleğinde İstihdam*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Demirel, D. (2014). Farabi'nin İdeal Devleti, Erdemli Şehir. *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, 7(1), 358–369.
- Farabi. (2018). *İdeal Devlet*. Ahmet Arslan (Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür.
- Fleischer, C. (1983). Royal Authority, Dynastic Cyclism, and "Ibn Khaldûnism" in Sixteenth-Century Ottoman Letters. *Journal of Asian and African Studies*, 18 (3-4), 198-220.
- Greene, M. *Osmanlı Devleti ve Rumlar: 1453-1768*. Z. Rona (Çev.). İstanbul: KitaP.
- Gür, R. (2015). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadılık Müessesesi* (1. Baskı). Aryol, Nihat (Ed). İstanbul: Türkiye İşbankası Kültür.
- Güzel, M. (2016). Farabi'nin Alternatif Siyaset Kuramları. <https://www.star.com.tr/acik-gorus/farabinin-alternatif-siyaset-kuramlari-haber-1087387/> (21.06.2020).
- Hezerfen Hüseyin Efendi. (1998). *Telhîsü'l-beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*. S. İlgürel (Ed.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Imber, C. (1990). *Suleyman as Caliph of The Muslims: Ebu Suud's Formulation of Ottoman Dynastic Ideology*. Soliman le Magnifique et son temps: Actes du colloque de Paris, Galeries nationales du Grand Palais 7-10 mars. Ed. G. Velinsein. Paris: Le Documentation Francaise.

- 📖 İhsanoğlu, E. (2019). Medreseler Neydi, Ne Değildi? Osmanlılarda Akli İlimlerin Eğitimi ve Modern Bilimin Girişi. İstanbul: Kronik.
- 📖 İnalçık, H. (2016). Osmanlı Tarihinde İslamiyet ve Devlet. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür.
- 📖 ----. (2017). Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1, 1300-1600. Halil Berktaş (Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür.
- 📖 ----. (2019a). İki Karanın Sultanı, İki Denizin Hakanı, Kayser - i Rum: Fatih Sultan Mehmed Han (2. Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür.
- 📖 ----. (2019b). The Ottoman Empire and Europe: The Ottoman Empire and Its Place in European History. İstanbul: Kronik.
- 📖 İpşirli, M. (2000). İlimiye. TDV İslam Ansiklopedisi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ilmiye%0A> (21.06.2020).
- 📖 ----. (2001). Kapi Halkı. TDV İslam Ansiklopedisi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kapi-halki%0A> (20.06.2020).
- 📖 Kaya, M. (1995). Farabi. TDV İslam Ansiklopedisi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/farabi> (21.06.2020).
- 📖 Kerslake, C. (1993). Celalzade Mustafa Çelebi. TDV İslâm Ansiklopedisi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/celalzade-mustafa-celebi%0A> (19.06.2020)
- 📖 Kütükoğlu, M. S. (1994). "Defterdar". TDV İslam Ansiklopedisi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/derterdar> (19.06.2020)
- 📖 Mücahid, H. T. (2012). Fârâbî'den Abduh'a Siyasi Düşünce. İstanbul: İz.
- 📖 Mumcu, A. (1994). Divan - ı Humayun. TDV İslam Ansiklopedisi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/divan-i-humayun%0A> , (20.06.2020)
- 📖 Okumuş, E. (2005). Osmanlılarda Siyasal Bir Kurum Olarak Adalet Dairesi. Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, 5, 45-51.
- 📖 Ortaylı, İ. (2001), Kadı. TDV İslam Ansiklopedisi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kadi> (20.05.2020)
- 📖 ----. (2013). İlber Ortaylı ile Tarihimizin Dünü ve Bugünü: Suriye ve Mısır 1. Bölüm. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=HVoNSEdt3OM&t=125s> (03.03.2021).
- 📖 Öz, M. (2007). Reaya. TDV İslam Ansiklopedisi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/reaya> (20.06.2020).
- 📖 Özcan, A. (2002). Köprülüzade Fazıl Ahmet Paşa. TDV İslam Ansiklopedisi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kopruluzade-fazil-ahmed-pasa> (17.06.2020).

- (2003). Fatih Sultan Mehmed, Kanunname - Ali Osman: Tahlil ve Karşılaştırmalı Metin. İstanbul: Kitapevi.
- Pamuk, Ş. (2007). Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür.
- Sahillioğlu. (1991). Askeri, TDV İslam Ansiklopedisi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/askeri>, (15.05.2020).
- Toksöz, H. (2007). Osmanlı Klasik Döneminde Felsefe ve Değeri. Değerler Eğitimi Dergisi, 5(13), 1223–154.
- Turan, Ş. (2002). Kemalpaşazade. TDV İslam Ansiklopedisi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kemalpasazade#1>. (17.06.2020).
- Unan, F. (2008). "Sahn- ı Seman". TDV İslam Ansiklopedisi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sahn-i-seman%0A>, (20.06.2020).
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). Osmanlı Devlet Teşkilatında Kapıkulu Ocakları - 1 (8. Baskı), Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- (2014). Osmanlı Devletinde İlmiye Teşkilatı. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ülken, H. Z. (1950). Farabi ve Descartes. Taha Toros Arşivi. 8. Hilmi Ziya Ülken. <http://hdl.handle.net/11498/30043>.
- (1957). Farabi ve İbni Sina'nın Garp Orta çağ Düşüncesi Üzerinde Tesirine Dair Yeni Bazı Münakaşalar. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 6(1), 1. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000000378.
- (2000). İbn - i Sina'nın Felsefesi. İslam Feslefesi: Kaynakları ve Tesirleri. <https://cdn.istanbul.edu.tr/file/1CD58DF90A/77A387F45C00420890FC47603AA1214D?doi=>.
- Zilfi, M. C. (2008). Dindarlık Siyaseti Osmanlı Uleması Klasik Dönem Sonrası. M. Faruk Özçınar (Çev). Ankara: Birleşik.